

પ્રાચીન ભારતના ગુપ્તયુગ દરમિયાન, જગતમાં કુલ ચાર મહાન રાષ્ટ્રો - ચીન, ઈરાન, રોમ અને ભારત હયાત હતાં. એ પૈકી પહેલાં ત્રણ રાષ્ટ્રોમાં ભારે અંધાધૂંધી હતી. હૂણ જેવી ઝનૂની જાતિઓએ રોમ અને બીજા યુરોપીય રાષ્ટ્રોના જીવન-વ્યવહારને એટલી હદ સુધી ખોરવી નાખ્યો હતો કે ધર્મ, સાહિત્ય, વિદ્યા, કલા, સલામતી એ બધાં ક્ષેત્રે અંધકારયુગ છવાયેલો હતો. આવા વખતે ભારતે હૂણોનાં એ ભયંકર ધાડાંઓને પોતાની પ્રચંડ તાકાત વડે રોક્યાં. એ વખતે ભારતમાં જ્ઞાન, સંસ્કાર, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ધર્મ, આધ્યાત્મિકતા, સાહિત્ય અને વ્યાપાર ક્ષેત્રે પ્રગતિ સધાઈ. તો બીજી બાજુ ચીન અને મધ્ય એશિયાના રણથી લઈ શ્રીલંકા સુધી, પશ્ચિમ એશિયાથી લઈ ઈન્ડોનેશિયા ટાપુ સુધી સમગ્ર એશિયામાં શાંતિ અને સહિષ્ણુતાના વિચારે એશિયાનો મોટો ભાગ 'બુદ્ધશરણ ગચ્છામિ'ના મંત્ર નીચે એક અને અખંડ બન્યો. આમ, ભારત બુદ્ધના વિચારો, ભાગવત અને શૈવ ધર્મના પ્રચાર અને પ્રસાર થકી જગતમાં વિશ્વબંધુ અને વિશ્વગુરુ બન્યું. આથી ઇતિહાસકારો ગુપ્તકાળના લગભગ પોણા ત્રણસો વર્ષના સર્વક્ષેત્રીય તેમજ સાર્વત્રિક વિકાસના સમયગાળાને ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ ગણાવે છે. ગુપ્ત અને અનુગુપ્તકાલીન સમાજ અને સંસ્કૃતિ, ભારતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો મહત્વપૂર્ણ તબક્કો છે. આ પ્રકરણમાં આપણે તેની વિશદ ચર્ચા કરીશું.

તત્કાલીન સમાજ અને સંસ્કૃતિ

ભારતની બે મુખ્ય ભાષાઓ સંસ્કૃત અને દ્રવિડિયન ગણાય. ઉત્તર ભારતમાં મુખ્યત્વે સંસ્કૃત તથા તેની શાખારૂપ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં અમર સાહિત્ય સર્જાયું, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં મુખ્યત્વે તમિલ, કન્નડ, તેલુગુ, મલયાલમ વગેરે ભાષાઓમાં સાહિત્યની રચના થઈ.

સંસ્કૃતએ વિશ્વની પ્રાચીનતમ ભાષાઓ પૈકીની એક છે. પ્રાચીન સમયમાં એ સમગ્ર ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય ભાષા હતી. જગતભરમાં સંસ્કૃત જેવી શિસ્તબદ્ધ અને સમૃદ્ધ ભાષા બીજી કોઈ નથી. સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ શાસ્ત્રીય અથવા વૈજ્ઞાનિક અને સંપૂર્ણ છે. સંસ્કૃત ભાષાનો ગ્રંથભંડાર અમૂલ્ય છે. ખગોળ અને જ્યોતિષ, સાહિત્ય અને લલિતકલાઓ, શરીરશાસ્ત્ર અને વૈદક, વિજ્ઞાન અને ગણિત તેમજ રાજ્યશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર જેવા અનેક વિષયો પર સંસ્કૃત ભાષામાં અમૂલ્ય ગ્રંથો રચાયા છે. આ યુગમાં સંસ્કૃત ભાષાના મહાકવિ કાલિદાસ થઈ ગયા. તેમણે લખેલી મહત્વની કૃતિઓમાં 'અભિજ્ઞાનશાકુંતલમ્' ભારતીય અને વિશ્વસાહિત્યની શ્રેષ્ઠ નાટ્યકૃતિ છે. (આ નાટકનું સૌપ્રથમ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર સર વિલિયમ જોન્સે કરેલું.) સંસ્કૃત ભાષાની ઉપાસના અને પ્રચાર આ સમયનું ખાસ લક્ષણ છે. શિષ્ટસમાજમાં અને રાજભાષા તરીકે એનો વપરાશ સર્વસામાન્ય હતો. ઉચ્ચશિક્ષણ પણ આ ભાષા દ્વારા જ આપવામાં આવતું. જે સ્થાન આજે આપણે હિંદીને આપીએ છીએ તે સ્થાન આ સમયે સંસ્કૃત ભાષાને મળેલું હતું.

સમ્રાટ હર્ષવર્ધને ત્રણ નાટકો 'પ્રિયદર્શિકા', 'રત્નાવલી' અને 'નાગાનંદ' લખ્યાં હતાં. મયૂર, માતંગ, દિવાકર અને જયસેન જેવા વિદ્વાન કવિઓ તેનો દરબાર શોભાવતા. ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય (વિક્રમાદિત્ય)ના સમયે ઉજ્જૈનના દરબારનાં નવરત્નોમાં તેઓ સૌથી તેજસ્વી રત્ન ગણાતા. તો પ્રસિદ્ધ નાટ્યલેખક ભવભૂતિ ક્નોજના રાજા યશોવર્મનના દરબારી કવિ હતા. નાટ્યકલા ઉપર ભરતમુનિએ 5મી સદીમાં 'નાટ્યશાસ્ત્ર' લખ્યું હતું.

આમ, સંસ્કૃત ભાષાએ એના કેટલાક અમરગ્રંથોનું એ યુગમાં સર્જન કર્યું. તેમાંથી તત્કાલીન સમાજ-સંસ્કૃતિની ઝલક મળી રહે છે. બૌદ્ધો તેમજ જૈનોએ પણ એ ભાષાને અપનાવી લીધી. વિદેશી યાત્રીને પણ આખા ભારતમાં વાતચીત કરવાની ક્યાંય મુશ્કેલી પડતી નહી. જ્યાં-જ્યાં તે જતો ત્યાં-ત્યાં સંસ્કૃતમાં તે વાતચીત કરી શકતો. ભારતમાં આવેલા ગ્રીક, શક વગેરે વિદેશીઓએ પણ સંસ્કૃત ભાષા અપનાવી હતી. પરિણામે સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યનો સૂર્ય ગુપ્તયુગમાં જાણે મધ્યાહને ઝળહળતો હતો. આ સંદર્ભે તત્કાલીન હિંદમાં રચાયેલ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યકૃતિઓ પર એક નજર કરીશું.

ગુપ્ત અને હર્ષકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્યની શ્રેષ્ઠતમ કૃતિઓ

રચના	રચયિતા	રચનાકાળ (આશરે)	કથાભીજ	કૃતિનો પ્રકાર
‘દશકુમારચરિત’	દંડી	320 થી 475ની વચ્ચે	ગદ્યકાવ્ય, દશકુમારોનાં પરાક્રમોની કથા	ગદ્યકથા
‘સ્વપ્નવાસવદત્તમ્’	ભાસ	4 થી 5 મી સદી	વાસવદત્તાને સ્વપ્નમાં આવેલ ઉદયન	નાટક
અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમ્	કાલિદાસ	5 મી સદી	નાટક - દુષ્યંત અને શકુન્તલાના પ્રેમ અંગે	નાટક
‘કુમારસંભવ’	કાલિદાસ	5 મી સદી	પાર્વતી અને શિવનો પ્રણય. કાર્તિકેયના જન્મની કથા	મહાકાવ્ય
‘રઘુવંશ’	કાલિદાસ	5 મી સદી	રાજા દિલીપ, રઘુ, અજ, દશરથ અને રામની ગૌરવગાથા	મહાકાવ્ય
‘વિક્રમોર્વશીય’	કાલિદાસ	5 મી સદી	વિક્રમ અને ઉર્વશીની પ્રણયકથા	નાટક
‘મેઘદૂતમ્’	કાલિદાસ	5 મી સદી	યક્ષની કથા-પ્રકૃતિનું વર્ણન	કાવ્ય
‘ઋતુસંહાર’	કાલિદાસ	5 મી સદી	ઋતુઓનું ભાવપ્રધાન વર્ણન	કાવ્ય
‘માલિવિકાગ્નિમિત્રમ્’	કાલિદાસ	5 મી સદી	માલવિકા અને અગ્નિમિત્રની પ્રણયકથા	નાટક
‘પંચતંત્ર’	વિષ્ણુશર્મા	5 મી સદી	પ્રાણીઓના પાત્રોમાં બૌદ્ધકથા	વાર્તાસંગ્રહ
‘મહાવીરચરિત’	ભવભૂતિ	6 ઈ સદી	રામવિવાહથી રામ-રાવણ યુદ્ધની કથા	નાટક
‘માલતીમાધવ’	ભવભૂતિ	6 ઈ સદી	પ્રણયકથા	નાટક
‘કિરાતાર્જુનિયમ્’	ભારવિ	634	અર્જુનનું દિવ્ય અશ્વો મેળવવા તપ, શિવ (કિરાત-લુંટારા)	ખંડકાવ્ય
--	--	--	દ્વારા તેની કસોટીની રસપ્રદ કથા	--
‘શિશુપાલવધ’	માઘ	645 થી 784	શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાલવધ કર્યો તે કથા	મહાકાવ્ય
‘ઉત્તરરામચરિત’	ભવભૂતિ	6 ઈ સદી	રામે સીતાનો કરેલ ત્યાગ અને પુનઃમિલનની કથા	શતક
‘જાનકીહરણ’	કુમારદાસ	6-7મી સદી	સીતાહરણની કથા	કાવ્ય
‘હર્ષચરિત’	બાણભટ્ટ	645 થી 784	સમ્રાટ હર્ષનું જીવન અને કવન	જીવનકથા
‘કાદંબરી’	બાણભટ્ટ	645 થી 784	ચંદ્રાપીડ અને કાદંબરીના પ્રણયની કથા	મહાકાવ્ય
‘મૃચ્છકટિક’	શૂદ્રક	650	નિર્ધન બ્રાહ્મણ ચારુદત્ત અને શ્રીમંત ગણિકાની પ્રણયની કથા	નાટક
‘નીતિશતક’	ભર્તૃહરિ	7 મી સદી	મનુષ્યજીવનને સુખી બનાવવા પર ભાર (ત્રણ શતકો લખ્યાં છે)	કાવ્ય
‘મુદારાક્ષસ’	વિશાખાદત	8 મી સદી	નંદવંશના નાશની ગાથા, ચંદ્રગુપ્તમૌર્ય-કૌટિલ્યના વિજયની કથા	નાટક
‘દેવીચંદ્રગુપ્તમ્’	-	-	ગુપ્તરાજવી ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય અને ધ્રુવસ્વામિની દેવીની ગાથા	નાટક

તમિલ-સાહિત્ય

તમિલ-સાહિત્યનો પ્રારંભ સંગમ ગ્રંથોથી થતો હોવાનું મનાય છે. ઈ.સ.ની પહેલી સદીથી ત્રીજી સદી સુધીમાં તેની રચના થઈ હોવાનું મનાય છે. ‘તોલકાપ્પીયમ’ (જેનો અર્થ છે જૂનું પુસ્તક) નામનું વ્યાકરણનું પુસ્તક લખાયું હતું. કવિ તિરુવલ્લુવરે “કુરાલ” નામે ગ્રંથ લખ્યો હતો. તમિલનું સૌથી પ્રાચીન મહાકાવ્ય “શિલપદીગારમ” (ગાંઝરનું મહાકાવ્ય) ગણાય છે. જેમાં માનવી પ્રત્યેના ઈશ્વરના કે વિધિના નિર્માણને વ્યાજબી ઠરાવવાનો પ્રયાસ કરતી એક તમિલ કથા છે. આ મહાકાવ્યનો એક ઉત્તરાર્ધ ‘મણિમેખલાઈ’ પણ અસ્તિત્વમાં છે. સાતમીથી દસમી સદી સુધીની તમિલ કવિતા મુખ્યત્વે ભક્તિની કવિતા હતી.

તમિલોના ચોલ સામ્રાજ્યના ઉદય સાથે અને તેના સંસ્થાનિક વિસ્તરણ અને દરિયાપારના વિજયો સાથે જોડાયેલાં ગણાય તેવાં મહાકાવ્યોનો યુગ આરંભાયો. આ સમયમાં થણાં ગૌણ મહાકાવ્યો લખાયાં, જેમાં જીવક ‘ચિંતામણિ’, ‘સુલામણિ’, ‘પેરિયાપુરાણમ્’ વગેરે મુખ્ય છે. પણ એ બધામાં સર્વોપરી અને તમિલ બુદ્ધિપ્રતિભાની ભવ્ય અભિવ્યક્તિ સમું મહાકાવ્ય હતું કંબનનું ‘રામાયણમ્’. કંબનના યુગ પછી પ્રારંભનાં ત્રણ તમિલ સામ્રાજ્યો ચેર, ચોલ અને પાંડ્ય ક્રમશઃ નામશેષ બનતા તમિલ કવિતાનાં વળતાં પાણી થયાં.

વિદેશી પ્રવાસીઓના અહેવાલો

આ સમય દરમિયાન ભારતની રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિનું ઊંડાણપૂર્વકનું વર્ણન નીચેના વિદેશીપ્રવાસીઓના ગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. જેમાં (1) ફાહિયાન (ઈ.સ. 399 થી 414) - જે ચંદ્રગુપ્ત બીજાના સમયમાં ભારતમાં આવેલ, તેનો ગ્રંથ ‘ફો-કો-ક્યૂ’ (રેકોર્ડ ઓફ ધી બુલ્ડિસ્ટ કિંગડમ) (2) યુઅન-શ્વાંગ - જે સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના સમયમાં યાત્રાએ આવેલ, તેનો ગ્રંથ ‘સિ-યુ-કી’ (બુલ્ડિસ્ટ રેકોર્ડ્સ ઓફ ધી ઈસ્ટર્ન વર્લ્ડ - પૂર્વના દેશ- ભારતની બૌદ્ધધર્મી નોંધ તથા (3) ઈલ્થિંગ (ઈ.સ. 673 થી 688) તેનું પુસ્તક ‘કાઉ-ફા-કાઓ-સાંગ-ચુન’ મુખ્ય છે.

ફાહિયાન

આ મુસાફરો ઉપર અહીંના મુક્ત વાતાવરણની ઊંડી છાપ પડી હતી. પોતાના દેશ કરતાં તેમને અહીં કંઈક નવું જ જોવા મળ્યું. ઉક્ત પરદેશી યાત્રીઓ ભારતમાં આવ્યા છતાં કોઈ સરકારી અમલદારે ક્યાંય એમની રોકટોક કરી નથી. એમની પૂછપરછ કરી નથી કે સરકારી દફતરે એમનાં નામ નોંધ્યાં નથી. તે જોઈને એમને ભારે અચંબો થયો. ભારતમાં સર્વત્ર ન્યાયી કાયદાનું રાજ્ય પ્રવર્તતું એમણે નિહાળ્યું. મૃત્યુંદંડની શિક્ષા થતી એમને ક્યાંય જોવા મળી નહિ. સમાજનો એક વર્ગ બીજા વર્ગનું શોષણ કરતો એમને દેખાયો નથી.

ભારતના આતિથ્ય સત્કારનાં વખાણ કરતાં ફાહિયાન નોંધે છે કે, જે મઠમાં તે ગયો ત્યાંના યજમાનો એમને સામે લેવા જતા. એમના ભિક્ષાપાત્ર અને માલસામાન ઊંચકી લેતા. પગ ધોવાને પાણી અને શરીરે ચોળવા તેલ આપતા. એમના નિવાસ દરમિયાન મઠોમાં એમને બધી સગવડ સંભાળપૂર્વક કરી આપવામાં આવતી. એ જ રીતે યુઅન-શ્વાંગના વર્ણનમાંથી જોવા મળે છે કે, કાશ્મીરના રાજાએ રસ્તા પર ફૂલો વેરી તેમજ ગુલાબજળનો છંટકાવ કરીને એમનું સ્વાગત કરેલું, જ્યારે નાલંદા વિદ્યાપીઠના દરવાજે યુઅન-શ્વાંગના સત્કાર માટે 200 સાધુઓ અને 1000 ગૃહસ્થો ભેગા થયા હતા.

યુઅન-શ્વાંગને પ્રમુખપદે મળેલી ધર્મપરિષદ-જ્ઞાનપરિષદનું કામકાજ ત્રણ અઠવાડિયાં સુધી ચાલ્યું. વિદ્વાનોએ ચર્ચામાં રસપૂર્વક ભાગ લીધો. સામાન્ય જનતાએ એટલા જ ઉત્સાહથી એમાં હાજરી આપી. આ બધું જોતાં આવી ઉચ્ચ કક્ષાની ચર્ચામાં સાતમી સદીનું ભારત આટલો બધો રસ લઈ શકતું એ આપણે માટે ગૌરવવંતી ઘટના ગણાય. આવી વિશિષ્ટતાને

લીધે જ એશિયાની પ્રજાનો હિંદ તરફ ભક્તિભાવ વધ્યો હોવાનું કહી શકાય. પ્રાચીન ભારતે જગતને ત્રણ મહાન ધર્મો હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મની ભેટ આપી. આગળ જતાં હિન્દુધર્મમાં વૈષ્ણવ તથા શૈવસંપ્રદાય, બૌદ્ધધર્મમાં હીનયાન તથા મહાયાન પંથ અને જૈનધર્મમાં દિગંબર તથા શ્વેતાંબર એવા ફાંટા પડ્યા. આવા મોટાભાગના ધર્મો, સંપ્રદાયો કે પંથોએ સાહિત્ય ઉપરાંત ધાર્મિક તેમજ કલા-સ્થાપત્યને ક્ષેત્રે ખૂબ જ નોંધપાત્ર પ્રદાન કરેલ છે, જે નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય :

જૈન ધર્મ

ભારતીય સાહિત્ય, શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને કલાના ક્ષેત્રે જૈનોનું પ્રદાન અવિસ્મરણીય છે. ભારતમાં મંદિર-સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં જૈનોનાં મંદિરો નોંધપાત્ર સ્થાન ધરાવે છે. એમાંનાં કેટલાંક મંદિરો તો યશકલગી સમાન છે. જૈનોએ પર્વત પર મંદિરો બાંધવાની પરંપરા શરૂ કરી હતી. પર્વતો પર એક નહિ પરંતુ અનેક મંદિરોનો મોટો સમૂહ બાંધવામાં આવતો. આવાં મંદિરો બાંધવાની પરંપરા પશ્ચિમ ભારતમાં વધુ પ્રમાણમાં વિકસી હતી. આમાંના મોટાભાગનાં મંદિરોને આશ્રયે સાહિત્યરચના થતી.

સૌથી પ્રાચીન જૈનમંદિરના અવશેષો બિહારમાં પટણા પાસે લોહાનીપુરમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. આ જૈન મંદિરો ગુપ્તકાલ જેટલાં પ્રાચીન હોવાનું કહી શકાય. ભારતમાં આવાં શૈલોત્કીર્ણ (ખડકો કોતરીને બનાવેલાં) મંદિર ઉદયગિરિ અને ખંડગિરિ (ઓરિસ્સા) પર્વત પર આવેલાં છે. આ ઉપરાંત મથુરા પાસેથી જૈનવિહારના અવશેષો પણ મળી આવ્યા છે.

ભદ્રબાહુ દક્ષિણના જૈન સંપ્રદાયના પ્રથમ આચાર્ય મનાય છે. તેમણે મૈસુર પાસે શ્રવણબેલગોડામાં મહાવીર સ્વામીની દિગંબર મૂર્તિ સ્થાપીને દક્ષિણમાં પ્રચાર કર્યો હતો. જૈનધર્મે પણ ભારતમાં સાંસ્કૃતિક ઉત્થાનમાં પોતાનો વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો. સૌરાષ્ટ્રમાં વલભીપુર મુકામે મળેલી જૈનધર્મની મહાપરિષદમાં જે ચર્ચા-વિચારણા થઈ તેણે જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોમાં ઘણી સ્પષ્ટતા આણી. જૈનધર્મના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં તેને તીર્થ કહેવાય છે, જ્યારે તેને રચનારા તીર્થંકર કહેવાય છે.

બૌદ્ધધર્મ

ભારતમાં આવેલા ગ્રીક, શક ને કુષાણ જેવા પરદેશી લોકો ધીમે-ધીમે અહીંના લોકો સાથે ભળી જવા લાગ્યા હતા. અહીંના લોકો સાથે લગ્ન-સંબંધ બાંધી, બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. બૌદ્ધધર્મના કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતોમાં આ પરદેશીઓને વધુ ધ્યાન ન પડતાં તેમણે બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિની પૂજા ને ભક્તિ શરૂ કર્યાં. આ કાળે મહાયાન સંપ્રદાય વધુ પ્રચલિત બન્યો. આ સંપ્રદાયે બૌદ્ધિસત્વોની કલ્પનાને આગળ ધરી સાહિત્ય રચ્યું.

હીનયાન પંથ કાશ્મીર અને ગાંધાર (અફઘાનિસ્તાન)માં જ ફેલાવો ધરાવતો હતો. ત્યારે બાકીના ભારતમાં મહાયાન પંથ વિશેષ પ્રચલિત બન્યો, પરંતુ બંનેએ સાહિત્યની રચના અને ચર્ચાસભાઓ યોજી.

શૈવધર્મ

આ સમયે નાગપેશીઓ મધ્યભારતના વિદિશા અને પદ્મભાવતીમાં રાજ કરતા હતા. જેમાં ભારશિવ નામનો રાજા થયો, તેનું રાજ્ય મથુરાથી બનારસ સુધી પ્રસરેલું હતું. આ ભારશિવો શિવના લિંગની પૂજા કરતા તથા તેને મસ્તક પર ધારણ કરતા, તેથી તેઓ ભારશિવ કહેવાયા. તેમણે વિવિધ મતોને આગળ ધરી સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા તેને અનુમોદન આપ્યું.

હિંદુ ધર્મમાં આમ તો વૈદિકયુગથી શૈવ અને શૈવેતર વચ્ચે ઉપાસના પદ્ધતિના ફેરફારને લીધે અંતર રહેતું. આ સમયમાં યજ્ઞોમાં વધારો થયો. મોટાભાગના રાજવીઓ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં ગૌરવ અનુભવતા. પ્રયાગ, બનારસ, શૈવધર્મનાં મુખ્ય કેન્દ્રો બન્યાં.

શૈવધર્મમાં લકુલેશ અને પાશુપત, માહેશ્વર, લિંગાયત જેવા જુદા-જુદા પંથો જોવા મળે છે. સમય જતાં આ પંથોમાં પણ કાપાલિક અથવા અધોરપંથ કે કાલમુખ અને દક્ષિણમાં વીરશિવપંથ જેવા સંપ્રદાયો વિકસિત બન્યા. તે ઉપરાંત પાછળથી ગણપતિ, કાર્તિકેય અને સૂર્ય તેમજ શક્તિનાં અનેક સ્વરૂપો, જેમકે અંબા, હરસિદ્ધિ, કાલી, ભવાનીની ઉપાસના શરૂ થઈ. તેમજ નાગ અને વૃક્ષોની પૂજા પણ પ્રચલિત બની. હર્ષવર્ધન શિવ, સૂર્ય અને બુદ્ધ એમ ત્રણેયની પૂજા કરતા. આ ત્રણેય દેવોનાં અનેક ભવ્યમંદિરો પણ હર્ષવર્ધને બંધાવ્યાં હતાં.

વૈષ્ણવ ધર્મ

જે અરસામાં બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ ફેલાવો પામ્યા તે અરસામાં આ વૈષ્ણવ ધર્મ-સંપ્રદાય જે ભાગવત સંપ્રદાયના નામે પણ ઓળખાય છે, એણે પણ લોકદૃઢ્ય ઉપર ભારે આકર્ષણ જમાવ્યું. એ સંપ્રદાય બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાય કરતાં જૂનો હતો. એનાં મૂળ વેદોમાંની દેવોની સ્તુતિઓમાં હતાં. ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ રાખવો; ઈશ્વરને શરણે જવું; ઈશ્વરને પોતાના જીવન સર્વસ્વ જેવો લેખવો; વગેરે ઊર્મિઓ પર આ સંપ્રદાયની રચના થયેલી હતી. એમાં રહેલી સરળતાથી અને લાગણીઓના પ્રચંડ આવેગથી આમજનતામાં એ ખૂબ લોકપ્રિય બનવા લાગ્યો. તેમજ પુરોહિતોએ બૌદ્ધોની અહિંસા સામે ક્ષાત્રધર્મના ગુણગાન ગાવા માંડ્યા.

જરથુષ્ટ્ર ધર્મ

અષો જરથુષ્ટ્ર પર્શિયા (ઈરાન)માં ઈ.સ. પૂર્વે છઠ્ઠી સદીમાં થઈ ગયા. (ઈ.સ. પૂર્વે 628 થી ઈ.સ. પૂર્વે 551) તેમના ઉપદેશ પૂર્વે ઈરાનીઓ મિથ્રાસ (સૂર્યદેવ)ની પૂજા કરતા.

આરબોએ ઈરાનનો કબ્જો (ઈ.સ. 641) લઈને ઈસ્લામનો ફેલાવો કર્યો, ત્યાં સુધી જરથુષ્ટ્ર ધર્મ ઈરાનનો મુખ્ય ધર્મ બની રહ્યો. આરબોએ ઈસ્લામને મુખ્ય ધર્મ બનાવ્યો તે પછી તેમની આક્રમકતાથી ભાગીને કેટલાક જરથોસ્તીઓ ભારતમાં આવ્યા અને ગુજરાતના સંજાણ બંદરે ઊતર્યા. આમ 7 મી સદીમાં જરથોસ્તી ધર્મનો ભારતમાં પ્રવેશ થયો. આ લોકો પર્શિયા (ઈરાન)થી આવ્યા હોવાથી પારસી કહેવાયા.

પારસીઓ ભારતમાં આવ્યા અને દંતકથા કહે છે, તેમ સંજાણના રાણાને વચન આપ્યા મુજબ પારસીઓ રાષ્ટ્રના પ્રવાહમાં દૂધમાં સાકરની જેમ ભળી ગયા. ભારત દેશમાં તેઓ પૂરા સંતોષ સાથે પોતાના ધર્મનું પાલન કરી શકે છે. તેઓએ ભારતીય રાજનીતિ, સમાજજીવન, ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર તેમજ સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે પણ મહત્વનું પ્રદાન કરેલું છે. તેમણે આતશ બહેરામની સ્થાપના કરી.

ખ્રિસ્તીધર્મ

ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારમાં સંત પીટર તથા સંત પોલે બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. ભારતમાં ખ્રિસ્તીધર્મ લઈ જવાનું કામ સંત થોમસ (ટોમસ)ના ભાગે આવેલું. એમણે મલબારમાં પ્રથમ ખ્રિસ્તી દેવળ (ધર્મસમાજ)ની સ્થાપના કરી. પરંતુ સ્થાનિક લોકો સાથે સંઘર્ષમાં આવતા તેની હત્યા થઈ. આમ છતાં તેણે ખ્રિસ્તીધર્મના જે બીજ ભારતમાં વાવ્યા હતા તે તેમના મરણ પછી પણ પાંગરતા ગયા. ફિરંગીઓ જ્યારે ભારતમાં આવ્યા અને એમણે કોઠીઓ સ્થાપવા માંડી, ત્યારે સંત થોમસ જ્યાં શહીદ થયેલા મનાતા ત્યાં તેમણે દેવળ બંધાવ્યું. સંત થોમસ જ્યારે ભારત આવેલા ત્યારે પહલવ રાજવી ગોન્ડોફર્નસિ ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. ઉપરાંત જ્યાં સુધી યુરોપિયન પ્રજાએ ઈસવીસનની સોળમી સદીમાં ભારતમાં આવીને વસવાટ કરતી થઈ ત્યાં સુધી ખ્રિસ્તીધર્મ અંગે ભારતમાં નોંધપાત્ર બીજા કોઈ બનાવો બનેલા જણાતા નથી.

ફાહિયાન દ્વારા વર્ણવાયેલ ભારત (ઈ.સ. 399 થી 415)

સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત દ્વિતીય (વિક્રમાદિત્ય)ના સમયમાં ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન ભારત આવેલ. ફાહિયાનનું મૂળ નામ સેહી હતું. તેઓ બૌદ્ધ ભિક્ષુક બન્યા પછી તેમનું નામ ફાહિયાન રાખવામાં આવ્યું. જેનો અર્થ ધર્માચાર્ય એવો થાય છે. ચીન વંશના શાસન દરમિયાન ફાહિયાન બૌદ્ધધર્મના પ્રણેતા મહાત્મા બુદ્ધ વિશે જાણવા માટે ભારત આવ્યા. ફાહિયાને (ઈ.સ. 402) ભારતમાં ગાંધાર, પેશાવર તથા તક્ષશિલા જેવા બૌદ્ધધર્મના મહત્વનાં કેન્દ્રોનું ભ્રમણ કરી સંસ્કૃત અને બૌદ્ધ ગ્રંથો ભેગા કર્યા. ‘મહાપરિનિર્વાણ સૂત્ર’ તથા ‘વિનયપિટક’નું તેમણે ચીની ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું.

રેલવે કે મોટરગાડી વિનાના તે જમાનામાં ધગધગતા ગોબીના રણમાંથી અને હિમાલયના બરફમય પ્રદેશમાંથી છ વર્ષની લાંબી અને કંટાળાભરી મુસાફરીને અંતે ફાહિયાન પાટલીપુત્રમાં દાખલ થયા. એમની સાથે નીકળેલા પાંચ પ્રવાસીઓમાંથી બે માર્ગમાં મરણ પામ્યા અને બે અધવચ્ચેથી પાછા વળ્યા. તે ઉપરથી આ મુસાફરીની કઠણાઈનો ખ્યાલ આવી શકે છે.

ફાહિયાન ભારતનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે, સમગ્ર વહીવટીતંત્રમાં જાસૂસીતંત્ર સબળ રીતે ગોઠવાયેલું હતું. અધિકારીઓ અને પદાધિકારીઓ ઈમાનદાર હતા. ભ્રષ્ટાચારને ક્યાંય સ્થાન ન હતું. સમ્રાટ જાતે જ પ્રજા-કલ્યાણમાં રસ

ધરાવતો હતો. દેશમાં મહા અપરાધ માટે મોટામાં મોટી સજા જમણો હાથ કાપી નાખવાની થતી હતી. જે બતાવે છે કે તે વખતે પ્રજા કેટલી સુખી અને સલામત હશે. જમણા હાથને શરીરનું સૌથી પવિત્ર અંગ ગણવામાં આવતું. તેથી જ આ પ્રકારની સજા ગુના માટે પ્રાયશ્ચિત તરીકે દાખલ કરવામાં આવી હોવાનું માનવામાં આવે છે.

સમ્રાટ હર્ષવર્ધન (ઈ.સ. 606 થી 647)

હર્ષવર્ધનનો જન્મ ઈ.સ. 590 માં થયો હતો. બાળપણથી જ તેણે શસ્ત્ર-શાસ્ત્રની તાલીમ મેળવી હતી. માત્ર 16 વર્ષની ઉંમરે હર્ષવર્ધન થાણેશ્વરનો રાજા બન્યો હતો. તેની મહત્વાકાંક્ષા ભારતમાં નાનાં-નાનાં રાજ્યોને જીતી લઈ મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની હતી.

ચાલુક્ય રાજવી પુલકેશી-બીજો હર્ષનો સમકાલીન હતો. વળી, તે હર્ષના જેવો જ મહત્વાકાંક્ષી હતો. આમ છતાં હર્ષવર્ધને પોતાનાં 41 વર્ષના કુલ શાસનકાળ દરમિયાન પોતાના પ્રબળ પુરુષાર્થથી માળવા અને મગધનાં રાજ્યો જીતી લઈને સમગ્ર ઉત્તરભારતમાં મહાન સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. હર્ષવર્ધન પ્રાચીન ભારતનો છેલ્લો સમ્રાટ ગણાય છે.

મહાકવિ બાણરચિત “કાદમ્બરી” અને “હર્ષચરિત” નામના સાહિત્યિક ગ્રંથો ચીની મુસાફર ફાહિયાન, યુઅન-શ્વાંગનાં પ્રવાસવર્ણનો તથા અભિલેખો અને તામ્રપત્રોને આધારે આ યુગની સામાજિક આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

યુઅન-શ્વાંગ

બૌદ્ધધર્મનું ખરું રહસ્ય અને એના પાયાના સિદ્ધાંતો જાણી લેવા તથા એ ધર્મના આધારભૂત ગ્રંથોની નકલ મેળવવા એમણે ભારતનો પ્રવાસ ખેડવાનું નક્કી કર્યું.

યુઅન-શ્વાંગ ભારતમાં આવ્યા (ઈ.સ. 630) ત્યારે શ્રી હર્ષ કનોજમાં રાજ્ય કરતા હતા. યુઅન-શ્વાંગે ભારતના લગભગ બધા પ્રદેશો જોયા, વિશાળ જનસમુદાયને રાજવીઓના સંપર્કમાં તેઓ આવ્યા. ભારતનો વિસ્તૃત પરિચય એમને થયો. તેઓ (ઈ.સ. 645 માં) ચીન પાછા વળ્યા. બુદ્ધના અવશેષનાં દોઢ સો જેટલા ટુકડા, સોના, રૂપા અને સુખડની બુદ્ધ ભગવાનની અનેક પ્રતિમાઓ તથા 657 ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતોની નકલ વીસ ઘોડા પર લાદીને તેઓ પોતાની સાથે ચીન લઈ ગયા.

હવે પછીનાં જીવનનાં વર્ષો આ ગ્રંથોનો અનુવાદ કરવા પાછળ એમણે ગાળ્યાં. એમણે કુલ 74 ગ્રંથોનો તરજુમો કર્યો ને ત્યાંના સમ્રાટના આગ્રહને વશ થઈ ભારતના એમણે કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન લખ્યું. વિદ્વાનો યુઅન-શ્વાંગને ‘તેમના જમાનાના બુદ્ધ’ કહેતા. આજે પણ કેટલાંક ચીની મંદિરોમાં યુઅન-શ્વાંગની મૂર્તિ જોવા મળે છે.

ધાર્મિક ઉત્સવોનું પ્રમાણ ખૂબ મોટું હતું. સમ્રાટો તરફથી દાનની ગંગાધારા વહેવડાવવામાં આવતી હતી. સમ્રાટ હર્ષ પ્રયાગમાં દર પાંચ વર્ષે મહામોક્ષ પરિષદનું આયોજન કરતો. તેમાં પાંચ લાખ વ્યક્તિઓ ભાગ લેતા. આ મહોત્સવ પંચોતેર દિવસ ચાલ્યો હોવાનું યુઅન-શ્વાંગે નોંધ્યું છે. સમ્રાટ હર્ષ મહાદાનેશ્વરી ગણાય છે. તત્કાલીન કનોજમાં 1000 જેટલા બૌદ્ધવિહારો તેણે બંધાવ્યાં હતાં.

કલા અને સ્થાપત્ય

ગુપ્તકાલીન સ્થાપત્યના પાંચ પ્રકાર પાડી શકાય છે : (1) મંદિરો (2) ગુફા-સ્થાપત્ય (3) સ્તૂપો (4) સ્તંભો અને (5) મૂર્તિ-સ્થાપત્ય.

આ સમયમાં વિષ્ણુ અને શિવનાં મંદિરો ખૂબ જ બન્યાં છે. આ મંદિરો ઈંટ અને પથ્થરોનાં બાંધેલાં હતાં. જે મોટેભાગે ઊંચી પીઠિકાઓ ઉપર સીડીઓવાળા અને શિખરબદ્ધ જોવા મળે છે. ગર્ભગૃહની ફરતે પ્રદક્ષિણાપથ રાખવામાં આવતો.

ઝાંસી જિલ્લાના દેવગઢમાં આવેલું દશાવતાર વૈષ્ણવ મંદિર આ સંક્રાંતિકાળની કળાનો સુંદર નમૂનો ગણાય છે. જેનું શિખર આશરે 40 ફૂટ ઊંચું છે. આ મંદિરની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે, ગંગા અને યમુનાના અવતરણનાં શિલ્પો તેના બારસાખ ઉપર જોવા મળે છે.

નાસિક, ભજ, ભીલસાને કાર્લેની ગુફાઓનું કામ

આ સમયે થયેલું છે. તેમજ તિગવાનું મંદિર, ભીતરગામ (કાનપુર)નું ઈંટરી મંદિર, ભૂમરા (નાગોડ)નું શિવમંદિર, ધોરબંદર પાસે ગોપનું સૂર્યમંદિર, કર્ણાટકના બિજાપુરમાં આવેલ લારખાનનું મંદિર, એરણ (મધ્યપ્રદેશ)નું નૃસિંહનું મંદિર અને અમરાવતીનું શિલ્પકામ આ સમયમાં થયેલું છે.

વિશ્વમાં સર્વપ્રથમ હિંદુ મંદિરો આ યુગમાં બન્યાં. ધાતુઓમાંથી મૂર્તિઓ બનાવવાની શરૂઆત થઈ. મથુરામાં મૂર્તિઓ ઘડવાની શરૂઆત થઈ હતી. તથાશિલા પાસે ગાંધારશૈલીની શિલ્પકલા પૂર્ણપણે વિકસિત થઈ ચૂકી હતી. હર્ષવર્ધને વિહાર, દવાખાના, ધર્મશાળા, મંદિરો વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. શિલ્પ અને ચિત્રકલાના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ અજંટા અને બાધની ગુફાઓ, કૈલાસગુફામંદિરનું નિર્માણ થયું.

દશાવતાર મંદિર

કલાનો સુવર્ણયુગ

શિલ્પકલા :	બોધિસત્ત્વોની મૂર્તિઓ, મથુરાની બૌદ્ધ અને જૈન મૂર્તિઓ, અમરાવતી, નાગાજીનકોડાં અને સારનાથની મૂર્તિઓ
ગુફાઓ :	અજંટા, ઇલોરા, બાધ, ઉદયગિરિ, ગુજરાતમાં ખંભાલીડા, જૂનાગઢ અને ઢાંકની ગુફાઓ
ધાતુકલા :	નાલંદા, (સુલતાનગંજ) બુદ્ધની 1 ટન વજન ધરાવતી કંસાની પ્રતિમા
સ્તૂપ :	સારનાથ, નાલંદા
મંદિરો :	ભીતરગામ, દેવગઢ, મહાબલિપુરમ્, ભૂમરાનું શિવમંદિર
ચિત્રો :	અજંટા, બાધ, ઇલોરાનાં ગુફાચિત્રો

સંગીતકલા

ભારતીય સમાજમાં સંગીત, નૃત્યકલા અને નાટ્યકલાનો વિકાસ થયો હતો. મૃદંગ, પખવાજ જેવાં વિવિધ સાધનો પ્રચલિત થયાં હતાં. સમુદ્રગુપ્ત એક પરાક્રમી વિજેતા ઉપરાંત કવિ અને સંગીતકાર હતો. એના એક સિક્કા ઉપર એ વીણાવાદન કરતો જણાય છે. હરિસેન તેના દરબારનો રાજકવિ હતો, તે ઉપરાંત નાટકો પણ ભજવતો હતો. તે વખતના સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની સુપ્રસિદ્ધ નાટ્યકૃતિઓનાં નાટકો ધાર્મિક મહોત્સવ પ્રસંગે થતાં હતાં.

શિલ્પકલા

શિલ્પકલામાં પાષાણ, ધાતુ અને કાષ્ઠશિલ્પનો સમાવેશ થાય છે. આ સમય દરમિયાન મંદિરો, મહેલો, સ્તૂપ, મંદિરોમાં બનાવેલા પથ્થરના તોરણવાળાં પ્રવેશદ્વારો ગોપુરમ વગેરેની વિશિષ્ટ પ્રકારની રચનાઓ, વિશ્વના ઇજનેરોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. સારનાથનો સ્તંભ શિલ્પકલાની શ્રેષ્ઠતમ કલાકૃતિ મનાય છે. મથુરા શિલ્પકલાનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. અહીંની મહાવીર સ્વામીની પ્રતિમા, વિષ્ણુની પ્રતિમા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ઇન્દ્રની મૂર્તિઓ વગેરે મૂર્તિશિલ્પકલાના ઉત્તમ નમૂના છે. ગુપ્તસમયના કલાના સર્વોત્તમ નમૂનાઓ મહદંશે કુમારગુપ્તના સમયના છે.

ત્રિમૂર્તિ - શિલ્પકલાકૃતિ

પદ્મપાણી

અજંટા - ઈલોરાની ગુફાઓ

મહારાષ્ટ્રના ઔરંગાબાદ જિલ્લામાં પશ્ચિમઘાટની ગિરિમાળાને કોતરીને આ ભવ્ય ગુફાઓનું નિર્માણ થયું છે. બ્રિટિશ વહીવટકાળ (ઈ.સ. 1819) દરમિયાન વાઘના શિકાર માટે નીકળેલા બ્રિટિશ આર્મી કેપ્ટન જહોન સ્મિથનું ધ્યાન આ ગુફા તરફ ગયું હતું. અહીં કુલ 30 ગુફાઓ આવેલી છે. જેમાં ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીથી માંડીને ઈ.સ.ની સાતમી સદી સુધીનાં ચિત્રો કંડારવામાં આવ્યાં છે. હાલમાં અહીં 24 ગુફાઓ છે. 16 અને 17 નંબરની ગુફાઓમાં ભીંતચિત્રો દોરાયેલાં છે. આ ભીંતચિત્રોમાં બુદ્ધના જીવનપ્રસંગો અને જાતક-કથાઓ ચિત્રિત છે. ઉપરાંત દેવતાઓ, ગાંધર્વો, ભિક્ષુઓ, અપ્સરાઓ, નર્તકીઓ વગેરે ચિત્રો આબેહૂબ અને હજુ ગઈ કાલે દોરાયાં હોય એવાં તાજાં લાગે છે.

અજંટાની ગુફા નં. 29 સૌથી પ્રાચીન છે. જેમાં 16 બૌદ્ધ ઉપાસકોને સ્તૂપ તરફ જતા ચિત્રિત કરવામાં આવ્યા છે. સાતમી સદીની શરૂઆતમાં પહેલા નંબરની ગુફામાં કંડારાયેલી પદ્મપાણી બોધિસત્ત્વની આકૃતિ સમગ્ર એશિયાની ચિત્રકલામાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. એજ રીતે કલાપૂર્ણ એવી ઈલોરાની ગુફાઓના વિહાર અને ચેત્ય, તેમજ હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈન મંદિરોનું નિર્માણ રાષ્ટ્રકૂટ વંશના શાસનકાળમાં થયું.

અજંટાની ગુફાઓ

બાઘની ગુફા

બાઘની ગુફાઓ

મધ્યપ્રદેશમાં ગ્વાલિયર પાસે આ ગુફાઓ આવેલી છે. બાઘની ગુફાઓના આ સમયમાં તૈયાર થયેલાં ચિત્રો આજે પણ આકર્ષક જણાય છે. પ્રવેશદ્વારની બંને બાજુએ બોધિસત્ત્વોની આકૃતિઓ આબેહૂબ છે. આ ગુફાઓની ભીંતો પર સંગીત, નૃત્યનાં દશ્યો અંકિત કરવામાં આવ્યાં છે. જેમાં નૃત્ય કરતી નર્તકી અને વિવિધ વાદ્યો વગાડતી સ્ત્રીઓ જોઈ શકાય છે. જે-તે સમયમાં સ્ત્રીઓનો સંગીત અને નૃત્ય પ્રત્યેનો ભાવ દર્શાવે છે. ઘોડેસવારોના સરદાર, હાથીઓની શોભાયાત્રાનાં તાદશ દશ્યો પણ ચિત્રિત છે.

પકવેલી (ટેરેકોટા) માટીની મૂર્તિઓ

સિક્કાઓ

ગુપ્તકાલીન સમયના મોટાભાગના સિક્કાઓ સોના અને ચાંદીમાંથી બનેલા છે. આ સિક્કાઓની બંને તરફ ચિત્રો જોવા મળે છે. ભારતના વિવિધ પ્રદેશો બિહાર, રાજસ્થાન, ગુજરાત, બંગાળ, ઓરિસ્સા વગેરેમાંથી ખોદકામ દરમિયાન આ સિક્કાઓ મળી આવેલા છે.

સમુદ્રગુપ્તના સિક્કાઓમાં અશ્વમેધયજ્ઞ કરતા રાજવી અને ઘોડાની આકૃતિ, વીણવાદન કરતો રાજવી, ધનુર્ધરી, દંડધારી, કોટપાયજામો ધારણ કરેલ રાજવી વગેરે આકૃતિઓ જોવા મળે છે. ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમના સિક્કાઓમાં કુમારદેવી, સિંહાસન પર બેઠેલાં લક્ષ્મીજી, સોનાના સિક્કાઓ તત્કાલીન ભારતની આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે. જોકે હર્ષવર્ધનના કોઈ આધારભૂત સિક્કાઓ આજપર્યંત પ્રાપ્ત થયા નથી.

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રે સિદ્ધિઓ

ગણિત, વિજ્ઞાન, ખગોળશાસ્ત્ર, વૈદકવિદ્યા, ધાતુવિદ્યા, રસાયણવિદ્યા અને બીજી અનેક વિદ્યાઓના વિકાસમાં આ યુગે ઘણો મોટો ફાળો આપેલો છે.

ગણિતશાસ્ત્ર

આર્યભટ્ટ

આજે જે વિશ્વનું ગણિત છે, તે ભારતના અંકોથી જ શરૂ થયું છે. ગણિતશાસ્ત્રના પિતા ગણાતા આર્યભટ્ટે શૂન્યની શોધ કરીને ગણિતક્ષેત્રે ક્રાંતિ કરી હતી. તેણે લખેલા “આર્યભટ્ટીયમ” ગ્રંથમાં ગુણાકાર, ભાગાકાર, સરવાળા, બાદબાકી, વર્ગમૂળ, ધનમૂળ, ત્રિગુણિ વગેરેની ગણતરીઓ અને રીતો આપેલી છે. પાઈની કિંમત 3.14 આપેલી છે.

બ્રહ્મગુપ્ત ક્ષેત્રનું ક્ષેત્રફળ એની બાજુઓ પરથી કાઢતા. બ્રહ્મગુપ્તે (ઈ.સ. 628) બ્રહ્મસ્ફુટનો સિદ્ધાંત રચ્યો. સમીકરણની રીતો શોધી કોઈ પણ સંખ્યાને શૂન્યથી ભાગવામાં આવે તો તેનું ફળ અનંત અંક આવે છે, જેનો ઉલ્લેખ આ ગણિતશાસ્ત્રીઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં કરેલ છે. અલબેરુની લખે છે કે સંખ્યાની ગણતરીની બાબત પહેલાં કોઈ પણ દેશ ‘એક હજાર’ની સંખ્યાની ગણતરીથી આગળ વધતો ન હતો. જ્યારે ભારતે પરાધર્મ સુધીની અને તેથી પણ આગળની ગણતરી કરીને વિશાળતા પ્રાપ્ત કરેલ છે.

ખગોળ અને જ્યોતિષ

જ્યોતિષશાસ્ત્ર વૈદિકકાળથી અસ્તિત્વમાં છે. બ્રહ્મગુપ્ત, વરાહમિહિર, આર્યભટ્ટ જેવા ખગોળ અને જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓ પ્રાચીન ભારતમાં થઈ ગયા. ગુપ્ત સમયમાં થઈ ગયેલા આર્યભટ્ટે પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે અને તેનાથી દિવસ-રાત

મુદ્રાઓ

ગુપ્તકાલીન સમયમાં મહોરો (રાજમુદ્રાઓ) પણ ચલણમાં હતી. મોટાભાગે આ સમયની મહોરો પકવેલી માટીમાંથી બનાવવામાં આવેલ હતી. આ મહોરો સંસ્કૃતમાં લખવામાં આવતી હતી. પુરાતત્વીય ઉત્ખનન દરમિયાન નાલંદા અને વૈશાલીમાંથી મળી આવેલ હતી. કુમારગુપ્ત બીજાના સમયની રાજમહોર ચાંદીમાંથી બનાવવામાં આવી હતી. આ મહોરો ઉપર ધાર્મિકચિત્રો ઉપસાવવામાં આવતાં હતાં. જેમાં સમુદ્રગુપ્તના સમયની મહોરોમાં ગરુડ અંકિત કરેલ છે.

ગુપ્તકાલીન રાજમુદ્રાઓ (મહોરો), સિક્કાઓ

થાય છે તેની શોધ કરી હતી. આર્યભટ્ટ પછી વરાહમિહિર ખગોળશાસ્ત્રી થયા. સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યના દરબારમાંના નવરત્નોમાં એક તેઓ હતા. તેણે લખેલા “બૃહદસંહિતા” ગ્રંથમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના ત્રણ ભાગ પાડી : (1) તંત્ર (2) હોરા અને (3) સંહિતામાં વહેંચ્યું છે. આકાશીગ્રહોની માનવીના ભવિષ્ય પર થતી અસરો. લગ્ન, વાવણી, વાસ્તુ, કૂવાઓ ખોદવા વગેરે પ્રસંગોનાં મુહૂર્તોની વિગતો આપી છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રના એક અંગ એટલે હોરા, આ શાસ્ત્રના પ્રથમ રચયિતા પારાશર મુનિ હતા. ‘ભૃગુસંહિતા’ નામનો ગ્રંથ જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં આજે પણ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. આ સમયમાં ઋષિઓ કોઈ જટાધારી સાધુ ન હતા, પરંતુ મહાન વૈજ્ઞાનિકો, શોધકો અને જ્ઞાનના સ્વામી હતા.

રસાયણવિદ્યા

નાલંદા વિશ્વવિદ્યાપીઠના આચાર્ય નાગાર્જુને ‘રસરત્નાકર’ નામે રસાયણવિજ્ઞાનનો ગ્રંથ લખ્યો. તેણે પારાની ભસ્મ બનાવીને ઔષધ તરીકે વાપરવાની ભલામણ કરી. તે સામાન્ય ધાતુમાંથી સુવર્ણ બનાવવાની રીતના પણ જાણકાર હતા. રસાયણવિદ્યાની પરાકાષ્ઠાનો નમૂનો એટલે ચંદ્રગુપ્ત બીજાનો (સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યે) દિલ્લી (મૈહરોલી ખાતે કુતુબમિનાર પાસે) સ્થિત વિજયસ્તંભ છે. તેની ઊંચાઈ 24 ફૂટ અને વજન 7 ટન છે. ટાઢ, તાપ અને વરસાદમાં રહેવા છતાં આજે પણ તેને કાટ લાગ્યો નથી એ તેની વિશેષતા ગણાય. સાતમી સદીમાં તો લોહ અને સોમરસનો ઉપયોગ ઔષધ તરીકે થતો. આ સમયના કારીગરો લોખંડ ગાળવાની પદ્ધતિથી પણ વાકેફ હતા. આવા લોહમાંથી લશ્કરી આયુધો, બખ્તર, તલવાર, ભાલા વગેરે બનતાં, જે દેશભરમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં હતા.

સામાજિક સ્થિતિ

પરદેશીઓના સંપર્કથી ભારતીયોના ખોરાક, પોશાક અને જીવન જીવવાની રીતમાં ફેરફારો થવા લાગ્યા હતા. લોકોની રહેણીકરણી ખૂબ સાદી અને સરળ હોવા છતાં લોકોનું જીવનધોરણ સામાન્ય રીતે ઊંચું રહેતું. લોકોએ આવ-જા માટે રસ્તાની ડાબી બાજુએ ચાલવાનું રહેતું, મોટાભાગના લોકો ખુલ્લા પગે રહેતા. ઘરમાં લોકો સોગઠાંની રમત રમતાં. સમય જાણવા માટે ઘટિકાચંત્ર (પાણી અને રેતનું ઘડિયાળ) વપરાતું. નાટક, મેળા અને દર્શનો લોકજીવનને આનંદથી તરબોળ કરી દેતા. આવા સુખી ને આબાદ સમાજનું પ્રતિબિંબ તે સાહિત્યમાં પડ્યું. યુઅન-શ્વાંગ નોંધે છે કે, લોકો રૂપિયાની લેવડદેવડની બાબતમાં છળપ્રપંચ કરતા નથી. ઊંચી એડીવાળા બૂટ પહેરવાનું પણ શરૂ થયું. પરંતુ પાછળથી આપણો રાષ્ટ્રીય પોશાક ધોતિયું ને કમરબંધ પાછું પોતાનું સ્થાન મેળવી લેવા લાગ્યો. તેઓ કેડની ઉપરના ભાગે ખેસ કે ઉપરણાનો ઉપયોગ કરતા. માથે પાઘડી કે ફેટો પહેરવાનો રિવાજ હતો. બૌદ્ધ સાધુઓ સફેદ અને સીવ્યાં વગરનાં કપડાં પહેરતા. પુરુષો કાનનાં કુંડળ, વીંટી, ગળાની માળાઓ અને કેયૂર નામે ઓળખાતાં હાથનાં કડાં કે બાજુબંધ પહેરતા.

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ

ગુપ્તકાલીન સમાજમાં સ્ત્રીઓના સ્થાન અંગે કેટલીક રસપ્રદ વાતો છે. આ સમયની સ્ત્રીઓ શરીરે સુગંધી દ્રવ્યોનો વપરાશ કરતી થઈ. ઉપલા વર્ગની સ્ત્રીઓમાં પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની – સ્વયંવરની પ્રથા હજુ ચાલુ હતી. સ્ત્રીઓ છૂટથી હરીફરી શકતી. સ્ત્રીઓ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણો ધારણ કરતી, ગળાનો હાર અને કટિમેખલા એ સમયનાં સૌથી પ્રચલિત ઘરેણાં હતાં.

સ્ત્રીઓના વાળ ઓળવાની અને તેને ગૂંથીને બાંધવાની અનેક મોહક રીતો અજંટાનાં ચિત્રોમાં જોવા મળે છે. હોઠ રંગવાના તથા ચહેરાનાં સુશોભન માટેના પદાર્થો પ્રચલિત હતા. કમર પર જાત જાતનાં સુંદર વસ્ત્રો બાંધવાનો સ્ત્રીઓમાં રિવાજ હતો. ચંદન જેવા સુગંધિત લેપોથી શરીરને સુંદર બનાવીને હાથની હથેળી તથા પગની પાની અને નખ રંગવાની લલિતકળાઓ એ યુગની સ્ત્રીઓમાં ઘણી લોકપ્રિય હતી. સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોમાં વિવિધતાનો પાર ન હતો.

આર્થિક સ્થિતિ

આ યુગમાં પરદેશોમાંથી અઢળક સોનું, ચાંદી અને કીમતી પથ્થરો વેપારને કારણે ભારતમાં આવતું. તેથી ભારત આર્થિક રીતે સમૃદ્ધ દેશ બન્યો. વિદેશી પ્રજાઓનાં સંપર્કને કારણે ઈરાન, ચીન, મધ્ય એશિયા તેમજ ઈજિપ્ત અને યુરોપના દેશો સાથેના ભારતના વેપારીસંબંધો ગાઢ બન્યા. પરિણામે પ્રયાગ, કાશી, ઉજ્જૈન, મથુરા, તક્ષશિલા અને વૈશાલી જેવી

નગરીઓનો વેપારીમથકો તરીકે ખૂબ વિકાસ થયો. લોકોનાં ઘરોમાં રાયરચીલાનું પ્રમાણ વધ્યું. આ સમયે ખંભાત (સ્તંભતીર્થ), ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ), તામ્રલિપ્તિ (તામલૂક), સોપારા (સૂરપારક) જેવાં બંદરોની ભારે જાહોજલાલી હતી.

મોટા ભાગના લોકો ગામડાંમાં રહેતા. તેઓ ખેતી અને પશુપાલનનો ધંધો કરતા. ખેતીનાં ઉત્તેજન માટે રાજ્ય તરફથી સિંચાઈની યોજનાઓ અમલમાં મૂકાતી. સ્કંદગુપ્તના સમયમાં જૂનાગઢમાં આવેલ સુદર્શન તળાવનો અગાઉનો બંધ તૂટી જતાં તેનું સમારકામ કરાવ્યું હતું.

હર્ષના સમયની આર્થિકસ્થિતિ અંગે સિયુકી નામના ગ્રંથમાં યુઅન-શ્વાંગે લખ્યું છે કે, સરકારનો વહીવટ ઉદાર છે. કાયદાઓ પ્રજાજનોના હિતમાં બનાવ્યા છે. ખેડૂતો પાસે વેઠ (અવેતન શ્રમ) કરાવવામાં આવતી નહિ. રાજ્યને જરૂર હોય ત્યારે ખેતમજૂરોને કામે બોલાવતા અને તેમને વેતન અપાતું. કરવેરાનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઓછું હતું, પરિણામે લોકો શાંતિથી જીવી શકતા. જે રાજ્યની જમીન ખેડે તેણે પોતાની ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ રાજ્યને આપવાનો થતો. વેપારીઓ પોતાના ધંધા માટે પ્રવાસ કરતા. જેઓને નદીઓ ઓળંગવામાં અને જકાતનાકા પર મુસાફરોને સામાન્ય રકમ કર રૂપે આપવાની થતી.

વેપારમાં વિકાસ થવાથી વેપારીમંડળો (શ્રેણીઓ, મહાજનો) અને સંઘોની સ્થાપના થઈ હતી. લોકો સંઘોમાં (પેઢીઓ) તેમની થાપણો મૂકતા અને વ્યાજ મેળવતા. હીરા, મોતી, તેજાના, હાથીદાંત, સુતરાઉ કાપડ વગેરેની રોમમાં ખૂબ મોટી માંગ હતી. રોમન વેપાર - ભારત સાથે થતો હતો. તેઓ જરૂરી માલ લઈ જઈ બદલામાં પુષ્કળ સોનું આપી જતા. તો વિદેશમાંથી સૂકોમેવો, સુગંધિત અત્તરો, કીમતી પદાર્થો વગેરે ભારતમાં આવતાં. કાચનાં સાધનો બનાવવાં, સખત પથ્થરને કાપવા તથા તેને ઘડવાની કળાનો વિકાસ થયો હતો. રેશમી કાપડ, શણનું કાપડ, કાપડ પરના છાપકામ જેવા હુન્નર ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હતો. દેશમાં હોડી અને વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો. 200 થી વધુ માણસોનો સમાવેશ થઈ શકે તેવાં વિશાળ વહાણો બંધાતાં. વાહનવ્યવહારનાં સાધનોમાં બળદગાડાં, ઊંટ, ઘોડા, હાથી, હોડીઓ અને વહાણો વપરાતાં. આમ ગુપ્તયુગ અને હર્ષવર્ધનના સમયનો આર્થિક વહીવટ પ્રજાતિમુખ અને લોકકલ્યાણકારી હતો.

ધાર્મિક સ્થિતિ

ગુપ્ત રાજાઓ અને સમ્રાટ હર્ષ ધર્મસહિષ્ણુ હતા. તેમની ધર્મનીતિ ઉદાર હતી. તેઓ બીજા ધર્મને તથા તેના વિદ્વાનોને માન આપીને ઉદાર મદદ કરતા હતા. એક જ કુટુંબના માણસો કેટલીક વાર જુદા-જુદા ધર્મોમાં પણ માનતા. એકંદરે લોકો નીતિમય જીવન ગાળતા.

સમ્રાટ હર્ષ શૈવધર્મી હોવાથી, ‘માહેશ્વર’ કહેવાતો. ચીની મુસાફર યુઅન-શ્વાંગ બૌદ્ધધર્મનો મહાયાન સંપ્રદાય પાળતો હોવાથી તેણે કનોજમાં એક સર્વધર્મ પરિષદ બોલાવી. જેની 21 દિવસ સુધી શોભાયાત્રા કાઢવામાં આવી. તે ઉપરાંત તેણે ગંગા તટે સો ફૂટની ઊંચાઈ ધરાવતા હજારો બૌદ્ધસ્તૂપો બંધાવ્યા. તેણે હિંદુધર્મ કરતા બૌદ્ધધર્મ પ્રત્યે ઉદાર સખાવત આપીને બૌદ્ધધર્મને દેશવિદેશમાં વધુ વ્યાપક બનાવ્યો, આથી કેટલાક વિદ્વાનો હર્ષવર્ધનને બૌદ્ધધર્મનો ‘શાહીપ્રચારક’ કહે છે. તે પોતાનાં સામ્રાજ્યમાં પ્રચલિત તમામ ધર્મોને દાન આપવા માટે રાજ્યની કુલ આવકનો ચોથો ભાગ અલગ રાખતો અને બે ભાગ ધર્મકાર્ય માટે વાપરતો. તેણે આયોજિત કરેલ પ્રયાગમોક્ષ મહોત્સવ તમામ ધર્મના લોકો માટે રાખેલ જેમાં બુદ્ધ, સૂર્ય, શિવ એ ત્રણેય દેવોનું પૂજન કરાવ્યું.

ત્રિકાળસંધ્યા, તપ, વ્રત અને ઉપવાસ વગેરેનું મહત્ત્વ વધતું જતું હતું. આ સમયે ભારતના જનસમુદાયમાં અદ્ભુત એકતા હતી. મથુરા જો હિંદુઓનું હતું તો તે એટલું જ બૌદ્ધોનું ને એટલું જ જૈનોનું પણ હતું, અને સાહિત્ય તથા સંસ્કારનો વારસો પણ સૌનો સહિયારો હતો.

શિક્ષણ

પ્રાચીન ભારતમાં વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે એકાંત સ્થળ પસંદ કરાતું. અહીં વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ વિદ્યાશાખાઓના વિષયોનું જ્ઞાન આપવામાં આવતું. ગુપ્ત સમયમાં રાજ્યનાં મુખ્ય શહેરો અને બનારસ, મથુરા, નાસિક ને કાંચી જેવા શિક્ષણનાં ધામ હતાં. તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠની જાહોજલાલી પૂરી થવા આવી હતી. તેની જગ્યાએ નાલંદા અને વલભીની વિદ્યાપીઠો પ્રકાશમાં આવવા માંડી હતી. ઉજ્જૈન પણ વિદ્યાનું ધામ બની ગયું હતું. આ વિદ્યાપીઠોમાં મળતા શિક્ષણને કારણે લોકોમાં સંસ્કારિતાનાં દર્શન થયાં હતાં. જે શિક્ષણનું કામ વ્યક્તિને આદર્શ નાગરિક બનાવવામાં હતું તે કામ આ વિદ્યાપીઠનાં શિક્ષણે કર્યું હતું. આ વિદ્યાપીઠોનાં નાશથી ભારતમાં બૌદ્ધશિક્ષણ સંસ્થાઓનો અંત આવ્યો.

તક્ષશિલા

વર્તમાન પાકિસ્તાનમાં આવેલ રાવલપિંડીથી પશ્ચિમે પ્રાચીન તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠ હતી. તે પ્રાચીન ગાંધાર પ્રદેશની રાજધાનીનું શહેર હતું. દંતકથાનુસાર તક્ષશિલાની સ્થાપના શ્રીરામના નાના ભાઈ ભરતે કરી હતી. અહીં રાજા તરીકે નિમાયેલા તેના પુત્ર તક્ષના નામ પરથી તક્ષશિલા પડ્યું હોવાનું મનાય છે. પ્રાચીન ભારતનાં શિક્ષણનાં મહત્ત્વનાં કેન્દ્ર તરીકે વિકસેલ આ વિદ્યાપીઠમાં 64 વિદ્યાઓનું શિક્ષણ અપાતું હતું. અહીં મોટાભાગના વિદ્યાર્થીઓ ગુરુના આશ્રમમાં રહી અભ્યાસ કરતા. ભગવાન બુદ્ધના શિષ્ય જીવકે અહીં આયુર્વેદના પાઠો શીખ્યા. ‘અર્થશાસ્ત્ર’ના કર્તા કૌટિલ્યે પણ અહીં અભ્યાસ કર્યો હતો.

નાલંદા

બિહારના પટણા જિલ્લાના બડગાંવ નામના ગામ પાસે પ્રાચીન રાજગૃહથી ઉત્તરમાં આવેલ આ પ્રાચીન વિદ્યાપીઠમાં મહાવીર સ્વામીએ ચૌદ યાતુર્માસ કર્યા હોવાથી આ સ્થળ જૈનતીર્થ પણ બન્યું. નાલંદા બૌદ્ધધર્મ મહાયાન સંપ્રદાયનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. પાંચમી સદીમાં કુમારગુપ્તે અહીં એક વિહાર બંધાવેલ ત્યારપછી નાલંદાની પ્રસિદ્ધિમાં વધારો થયો, જ્યાં હજારો હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અમૂલ્ય ભંડારો હતા. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય હતું. ભારતીય સંસ્કૃતિનું આ એક તીર્થધામ હતું. દેશ-પરદેશથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં અભ્યાસ કરવા આવતા. મહાન મુસાફર યુઅન-શ્વાંગે પણ અહીં અભ્યાસ કરેલો. આજે તો આ મહાન વિશ્વવિદ્યાલયના માત્ર ખંડેરો જ જોવા મળે છે. આમ છતાં તે ખંડેરોમાં ફરતાં-ફરતાં પણ આ દેશની ભવ્ય સંસ્કૃતિની એક ઝાંખી થઈ શકે છે. માટે જ વર્તમાન સમયમાં અહીં આંતરરાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થયેલી છે.

અહીં વર્ગવ્યાખ્યાનો અને ચર્ચાઓ માટે 300 નાના-મોટા ખંડેરો હતા. વિદ્યાર્થીનો પ્રવેશ માટે અહીં ખૂબ ધસારો રહેતો. પ્રવેશનું ધોરણ ખૂબ ઊંચું રાખવામાં આવતું. પ્રવેશ-પરીક્ષામાં દસમાંથી બે કે ત્રણ વિદ્યાર્થીને જ સફળતા મળતી. અહીં 8500 વિદ્યાર્થીઓને કુલ 1510 શિક્ષકો દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવતું.

નાલંદામાંથી ભણીને બહાર નીકળેલ વિદ્યાર્થી ભારતનો આદર્શ વિદ્યાર્થી ગણાતો. ઈસુની 5મીથી 11મી સદી દરમિયાન નાલંદા શિક્ષણના સર્વોત્તમ સ્થાને હતું. બંગાળના પાલવંશના રાજવી ધર્મપાલના સમયમાં વિક્રમશિલા વિદ્યાપીઠને પ્રોત્સાહન મળતાં નાલંદાનો વૈભવ ઘટવા લાગ્યો. 13મી સદીની શરૂઆતમાં બખત્યાર ખલજીનાં વિક્રમશિલા પરનાં આક્રમણો દરમિયાન આ વિદ્યાકેન્દ્રનો નાશ કરી મૂલ્યવાન ગ્રંથોનો ભંડાર સળગાવી દેવાયો.

આ સમયે ભારતમાં વિશ્વભરમાં શ્રેષ્ઠતમ ગણાય તેવાં ગ્રંથાલયો હતાં. તક્ષશિલા તેમજ નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં આવેલાં ગ્રંથાલયોમાં અભ્યાસ અને સંશોધન કરવા માટે દેશ-વિદેશોમાંથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવતા. આમાંનો માત્ર યુઅન-શ્વાંગ જ 657 હસ્તલિખિત ગ્રંથો પોતાની સાથે ચીન લઈ ગયો હતો. આ સિવાય અન્ય એક મહાન વિદ્યાપીઠ ઉદાન્તાપુરીમાં પણ હતી.

ભારત અને વિશ્વના દેશો

અતિપ્રાચીન સમયથી ભારતમાં વહાણવિદ્યા અને દરિયાઈ સાહસોની ભાવના ખીલી હતી. ભારતીય સાગરખેડૂઓ, વેપારીઓ, આધ્યાત્મિક ગુરુઓ અનેક સંકટો વેઠીને અગ્નિ એશિયાના જાવા, સુમાત્રા, શ્રીલંકા, બાલિ, બોર્નિયો, સિયામ (શ્યામ) જેવા દેશોમાંથી મબલખ ધન એકઠું કરી લાવતા. તેથી આ સમગ્ર દક્ષિણ પૂર્વ એશિયાના પ્રદેશોને ભારતીય સાહિત્યમાં ‘સુવર્ણદ્વીપ’ કે ‘સુવર્ણભૂમિ’ ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

મધ્ય એશિયા

મધ્ય એશિયાના સમગ્ર પ્રદેશમાં એક સમયે ભારતીય સંસ્કૃતિ ફેલાઈ ગઈ હતી. જેના માટે જવાબદાર મુખ્ય તત્ત્વ હતું - બૌદ્ધધર્મ. સમ્રાટ અશોક, મિનેન્ડર અને કનિષ્કના સમયમાં મધ્ય એશિયાના કેટલાક ભાગ સાથે ભારત રાજકીય રીતે સંકળાયેલું હતું. તેને કારણે એ બધા પ્રદેશોમાં ભારતીય વસાહતો ઊભી થઈ. ફાહિયાન અને યુઅન-શ્વાંગ આ પ્રદેશોમાં થઈને જ્યારે ભારત આવ્યા ત્યારે અહીં બૌદ્ધધર્મ ઘણો પ્રબળ હતો. બૌદ્ધ મઠો અને સ્તૂપો તથા સાધુ-સાધ્વીઓનાં મંડળો ઠેર-ઠેર જોવા મળતાં. ખોતાનમાં આવેલો ગોમતીવિહાર એ વખતે સમગ્ર મધ્ય એશિયામાં બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસ માટે પ્રસિદ્ધ થયો. કેટલાક ચીની યાત્રાળુઓ તો હિંદ સુધી આવવાને બદલે અહીં ગોમતીવિહારમાં જ અભ્યાસ કરવા રોકાઈ જતા. એ જ

રીતે બલ્ખ (બેક્ટ્રિયા)ના પાટનગર ‘રાજગૃહ’ માં સો જેટલા મઠો હતા. તેમાં મોટામાં મોટો મઠ “નવસંધારામ” બૌદ્ધ વિદ્વાનોનું મહાન કેન્દ્ર હતું. અહીંના બૌદ્ધમઠોમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણ, ખગોળશાસ્ત્ર અને વૈદકશાસ્ત્રનો અભ્યાસ થતો. મધ્ય એશિયામાં આવેલા એક વિહારનું સમારકામ થતા (ઈ.સ. 1908) ત્યાંથી 20 હજાર હસ્તપ્રતો, 3 હજાર સંસ્કૃત ગ્રંથો અને 554 ચિત્રોનો એક ભંડાર મળી આવેલ. ચીનથી ભારત આવનાર ચીની યાત્રીઓ પૈકી ફાહિયાન અને યુઅન-શ્વાંગે પોતાના માર્ગમાં આવા અસંખ્ય વિહારો જોયાની નોંધ કરેલી છે.

ચીન

એ જ રીતે બૌદ્ધધર્મે ચીનને પણ ભારત સાથે સાંસ્કૃતિક સંબંધોથી બાંધી લેતાં (ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદી) ચીનમાં બૌદ્ધ-ધર્મ દાખલ થયો. ચીની શહેનશાહ મિંગ-તિ-એ બૌદ્ધધર્મને રાજ્યાશ્રય આપી રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. ચીનમાં બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માટે ધર્મરત્ન અને કશ્યપમાતંગ જેવા બૌદ્ધધર્મ પ્રચારકોએ કામ કર્યું. ઈસુની ચોથી સદી સુધીમાં ચીનમાં બૌદ્ધધર્મ રાજાઓ, સામંતો, જમીનદારો અને લોકોમાં પોતાનું સ્થાન જમાવી ચૂક્યો હતો. ભારતમાંથી આચાર્ય કુમારજીવ તેમજ ધર્મમિત્ર, ગુણભદ્ર, ઉપશૂન્ય, ધર્મગુપ્ત વગેરે આચાર્યો અને પંડિતોએ ચીનમાં બૌદ્ધગ્રંથોના ભાષાંતરો કર્યા. તો બુદ્ધયશ અને બુદ્ધભદ્ર જેવા પંડિતોએ સ્થાપેલ “અભિતાલ” પંથ આજે પણ ચીન તથા દૂર પૂર્વના દેશોમાં જળવાઈ રહ્યો છે. તેવી જ રીતે ચીનમાંથી બુદ્ધની પવિત્ર ભૂમિની યાત્રા કરવા, બૌદ્ધસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા અને બૌદ્ધધર્મ ગ્રંથોની નકલ મેળવવા માટે અનેક ચીની યાત્રાળુઓ મુશ્કેલી વેઠીને ભારતમાં આવ્યા. તેમાં ફાહિયાન, યુઅન-શ્વાંગ અને ઇ-ત્સિંગ વગેરે મુખ્ય ગણાવી શકાય. વિશ્વમાં સૌથી પ્રાચીન પેગોડા ચીનમાં હોનાન પ્રાંતમાં સુંગયોસુ નામનો બંધાયો, જેમાં 15 માળ છે.

તિબેટ

ઈસુની છઠી સદી સુધી તો ભારતનો તિબેટ સાથે બહુ સંપર્ક ન હતો. સાતમી સદીમાં તિબેટના રાજવી ત્સોન-ત્સાન-ગેમ્પોને બે રાણીઓ (એક ચીનની અને બીજી નેપાળની) હતી, જે બૌદ્ધધર્મ પાળતી. તેથી રાજાએ પણ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેને રાજ્યાશ્રય મળ્યો. આ રાજવીએ તિબેટમાં 900 જેટલા મઠો બંધાવ્યા. તેણે ભારતમાંથી બૌદ્ધ આચાર્યો અને પંડિતોને પણ નિમંત્ર્યા. તેથી નાલંદાના પ્રખ્યાત બૌદ્ધ આચાર્ય શાંતરક્ષિત તિબેટમાં ગયા. નાલંદાના પંડિત પદ્મસંભવે પણ તિબેટની યાત્રા કરી. ત્યાં તેમણે તાંત્રિક પંથની સ્થાપના કરી. વળી તિબેટમાંથી પણ ભારતમાં બૌદ્ધધર્મનો અભ્યાસ કરવા અનેક સાધુઓ આવતા.

દક્ષિણ-પૂર્વ (અગ્નિ) એશિયાના દેશો

અગ્નિ દિશામાં ભારતથી હજારો કિલોમીટર દૂર આવેલા હિંદીચીન, સિયામ, જાવા, સુમાત્રા, બાલિ, બોર્નિયો (ઈન્ડોનેશિયા), કંબોડિયા, ચંપા જેવા દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ ફેલાવવાનું માન ભારતના વેપારીઓ અને ધર્મ પ્રવર્તકોને ફાળે જાય છે. ઈ.સ.ની પહેલી સદીથી શરૂ થયેલી અગ્નિ એશિયાની આ વિશાળ ભારતની પ્રવૃત્તિ લગભગ પંદરમી સદી સુધી એટલે કે ચૌદસો વર્ષ સુધી ખીલતી રહી. અંતે પહેલાં મુસ્લિમોએ અને પછી પશ્ચિમની પ્રજાઓએ એ વસાહતોને નષ્ટ કરતાં જગતના ઇતિહાસના એક ભવ્ય પ્રકરણનો અંત આવ્યો.

જાવા

ભારતીય પુરાણોમાં જાવાનો યવદ્વીપ તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે. ભારતમાંથી પાછા વળતા ફાહિયાન જાવામાં રોકાયો હતો. પોતાના અહેવાલમાં તેણે કેટલીક માહિતી આપેલી છે. ‘હરિવંશ’, રામાયણ, ‘પુરાણ’ જેવા ગ્રંથો આજ સુધી જાવામાં વંચાય છે. ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ ઉપરનાં નાટકોને નૃત્ય દ્વારા ખૂબ જ ઉલ્લાસપૂર્વક ભજવાય છે. જાવામાંથી વિશ્વની એક અનુપમ પ્રજ્ઞાપારમિતાની મૂર્તિ મળેલી છે. આદિ આર્યસંસ્કૃતિના પ્રચારક અગત્ય મુનિનું જાવામાં મંદિર છે.

સુમાત્રા (શ્રીવિજય)

અગ્નિ એશિયાના પરાક્રમી રાજવંશોમાં શૈલેન્દ્ર વંશ ખૂબ વિખ્યાત છે. મલાયા, જાવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો વગેરે આ વિશાળ સામ્રાજ્યનો એક ભાગ હતા. આ વંશના રાજવીઓએ દરિયાઈ વ્યાપારને ખૂબ જ ઉત્તેજન આપ્યું. આઠમી સદીમાં શૈલેન્દ્ર વંશના રાજાઓએ 400 વર્ષ સુધી જાવા, સુમાત્રા, બાલિ, સિયામ, ફિલિપાઈન્સનાં દ્વીપો ઉપર શાસન કર્યું.

બોરોબુદુર સ્તૂપ

જાવામાં આવેલો આ વિશ્વવિખ્યાત બૌદ્ધસ્તૂપ પ્રાચીન જગતની એક અજાયબી ગણાય છે. દુનિયાની એ મોટામાં મોટી બૌદ્ધ ઈમારત છે. આ આખો સ્તૂપ એક ગિરિશિખરને કોતરીને બનાવવામાં આવ્યો છે. પાયાથી માંડી શિખર સુધી અદ્ભુત શિલ્પકામ થયું છે. જેમાં “જળાશય” નામની વિખ્યાત શિલ્પકૃતિ બોરોબુદુરના પાત્રીઓ માટે એક સંભારણું બની રહે છે. આ સ્તૂપની ચારે દિશામાં બુદ્ધની મૈત્રીભાવથી ભરેલી સુંદર પ્રતિમાઓ છે. આવી લગભગ 432 પ્રતિમાઓ તેમાં છે. બોરોબુદુર એ જાવાને આપેલી શૈલેન્દ્ર સમ્રાટોની ભેટ રૂપે હતું. આ સ્તૂપમાં બુદ્ધનાં 504 નાનાં મંદિરો છે. કંબોડિયા (કંબોજ)

બોરોબુદુર સ્તૂપ

પ્રાચીન સમયમાં ખ્મેર, કૂનાન અને કંબોજના નામે આ પ્રદેશ ઓળખાતો હતો. ઈસુની ત્રીજી સદીમાં કૌડિલ્ય શાખાના એક બ્રાહ્મણે અહીં વસાહત સ્થાપી હતી, જેનું નામ કૂનાન હતું. સાતમી સદીથી ચૌદમી સદી સુધીના લગભગ સાતસો વર્ષ સુધી તે સર્વાધિક રીતે પ્રસિદ્ધ બન્યું. કંબોજની રાજધાની અંગકોરવાટ આ સમયનું એક ભવ્યતમ નગર હતું. જયવર્મન સાતમો કંબોજનો મહાન રાજવી હતો. તેણે હિંદી ચીન, ચંપાનાં રાજ્યોને જીતીને અંકોરથોમમાં પોતાની નવી રાજધાની બનાવી. આ રાજધાનીને રક્ષણ આપવા માટે તેની ફરતે પથ્થરની ઊંચી દીવાલો બનાવી. તેમાં પાંચ પ્રવેશદ્વાર હતાં. કંબોજના રાજાઓએ ભારતીય મૂલ્યો આધારિત રાજવહીવટ કર્યો. તેમની સરકારી ઈમારતોના નામ સંસ્કૃતમાં રાખવામાં આવેલ હતાં. જેમકે, આરોગ્ય શાળા (હોસ્પિટલ), સરસ્વતી (નિશાળ), પુસ્તકાશ્રમ (પુસ્તકાલય), વિપ્રશાલા (પ્રાર્થનાખંડ) આ નામ આજે પણ પ્રચલિત છે. આ રાજાઓ હિંદુધર્મ પાળતા અને શિવ તથા વિષ્ણુની પૂજા કરતા. શિલ્પ, સ્થાપત્ય અને વાસ્તુકલાના ક્ષેત્રે વિશ્વપ્રસિદ્ધ અંગકોરવાટનું મંદિર તત્કાલીન રાજવી સૂર્યવર્મન બીજાએ બનાવ્યું.

અંગકોરવાટનું મંદિર

હેત્રી મૌહાઉટ નામના ફ્રેંચ પ્રકૃતિવિજ્ઞાનીના એક અહેવાલ પર આધારિત સમાચારોથી દુનિયાભરમાં સનસનાટી મચી ગઈ. હેત્રી મૌહાઉટે જણાવ્યું હતું કે, કંબોડિયાનાં જંગલો વચ્ચે તેમણે એક એવું મંદિર શોધી કાઢ્યું છે કે જેની ભવ્યતા ગ્રીસ કે રોમમાં મળી આવેલી ઈમારતો કરતાં પણ ઘણી વધારે હતી. તેણે જણાવ્યું હતું કે અંગકોરવાટ નામે ઓળખાતા એ દેવળની તુલના માત્ર જગતવિખ્યાત સોલોમાનના દેવળ સાથે જ થઈ શકે. તે પૂર્વવિશ્વના કોઈક માર્કલ એન્જેલો જેવા પ્રતિભાશાળી સર્જકે બાંધ્યું હોવું જોઈએ. થોડા જ સમયમાં જાણવા મળ્યું કે અંગકોરવાટ એકલુંઅટલું નથી, પરંતુ લગભગ 45 ચોરસ

અંગકોરવાટ મંદિર

કિલોમીટર વિસ્તારમાં બંધાયેલાં (ઈ.સ. 800થી 1200 ના ગાળામાં) દેવાલયોના ભવ્ય સંકુલનો એક ભાગ છે. અંગકોરવાટ એશિયામાં આવેલું મંદિરોનું વિશાળ સંકુલ છે. બીજાં સેંકડો આવાં અદ્ભુત મંદિરો અંગકોરવાટની આસપાસનાં જંગલોમાં મળી આવ્યાં છે. તે જોતાં જણાય છે કે, આશરે સને 1000 ના ગાળામાં અંગકોરવાટ દુનિયાનું સૌથી મોટું શહેર હશે. ખ્મેર રાજાઓના સમયમાં ત્યાંની પ્રજામાં કલા અને સ્થાપત્યકળાની શક્તિઓ કેટલી અદ્ભુત હતી કે તેમણે આવું ભવ્ય દેવાલયોવાળું શહેર બાંધ્યું હશે, એ વિચારવું રહ્યું.

ચંપા (અન્નામ)

હાલના વિયેતનામ દેશમાં આ રાજ્ય આવેલું હતું. સાતમીથી દસમી સદીની વચ્ચેનાં 300 વર્ષો દરમિયાન (અહીંના ભારતીય મૂળના રાજાઓએ) આર્થિક સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી. ચંપાપુર અને ઈન્દ્રપુર નામની બે રાજધાનીઓ અને વિજયા, પાંડુરંગા અને અમરાવતી જેવા વિભાગો હતા. ચંપાની રાષ્ટ્રભાષા સંસ્કૃત હતી. શિલાલેખો કે દસ્તાવેજો સંસ્કૃતમાં લખવામાં આવતા. અહીંના લોકોનો મુખ્ય ધર્મ શૈવધર્મ હતો. રાષ્ટ્રીય દેવતાના રૂપમાં શિવલિંગની પૂજા થતી. ભગવાન શિવને રાજધાની અને રાજ્યના મુખ્ય રક્ષણહાર દેવ માનવામાં આવતા. ભારતીય સંસ્કૃતિની ગાથા ગાતા ભવ્ય શિવમંદિરો માઈસન અને પો-નગરમાં આજે પણ સ્થિત છે. ભારતના વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાનના કારણે ભારતીય સંસ્કૃતિનો ફેલાવો પશ્ચિમ, મધ્ય પૂર્વ અને અગ્નિ એશિયાના દેશોમાં આસાનીથી થઈ શક્યો છે. ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મ અને વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓને કારણે પ્રાચીન સમયમાં ભારતને “વિશાળ ભારતનું” નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. ભારતીય પ્રજાએ સિંધુ સંસ્કૃતિના સમયથી ઈરાન, મેસોપોટેમિયા (ઈરાક), ઈજિપ્ત, ગ્રીસ તથા રોમ સાથે વેપારી સંબંધો સ્થાપ્યા.

વિશ્વ સાથે વેપાર-વાણિજ્ય

વર્તમાન ઈન્ડોનેશિયાનો દ્વીપસમૂહ પ્રાચીન ભારતના લોકો માટે અજાણ્યો ન હતો. ભારતના સાગરખેડૂ વેપારીઓ અઢળક ધન કમાવા માટે જાવા, સુમાત્રા અને બાલિની મુલાકાતે જતા. અલબત્ત, હિંદી મહાસાગરમાં અઢી-ત્રણ હજાર કિલોમીટર લાંબી સફર ખેડીને છેક જાવા ટાપુ સુધી પહોંચવું અને ફરી પાછો મહાસાગર ઓળંગી સ્વદેશ પાછા ફરવું એ ઘણું જોખમી હતું, માટે આપણે ત્યાં જાવા વિશે નીચે મુજબની એક જાણીતી કહેવત જોવા મળે છે.

“જાવા જે કો નર ગયો, ના’વે મંદિર માંય,

જો આવે જાવા થકી, પરિયાના પરિયા ખાય.”

(પરિયા એટલે વંશજો. ઈન્ડોનેશિયાના જાવામાં અમુક વર્ષ વિતાવીને પાછા આવનારા લોકો પેઢી દર પેઢી ચાલે એટલું ધન કમાઈ લાવતાં હતાં.) જે પ્રવાસી જાવાની સફરે જાય તે ભાગ્યે જ હેમખેમ પાછો આવતો, એટલી જોખમી સફર રહેતી. પણ જો ભાગ્યબળે પાછો આવે તો, એની પેઢીઓની પેઢી બેઠાં બેઠાં ખાય એટલું ધન એ કમાઈ લાવતો. આ ઉક્તિ, ભારતમાં દરિયાઈ-વ્યાપાર કેટલા મોટા પાયા પર ચાલતો હશે એનો ખ્યાલ આપી રહે છે.

સમૃદ્ધ ભારત

વેપાર : રોમ, મધ્ય એશિયા, જાવા, સુમાત્રા, ચીન, લંકા

બંદરો : પૂર્વમાં - તામ્રલિપ્તિ, પશ્ચિમમાં - ભૃગુકચ્છ, કલ્યાણ, ખંભાત, દક્ષિણમાં - સોપારા, કાવેરીપટ્ટમ

આયાત : કીમતી પદાર્થો, સુગંધિત દ્રવ્યો, કાચનાં વાસણો, સોનું (ઓછા ભાવે મળતું)

નિકાસ : મલમલ, સુતરાઉ કાપડ, હીરા, રત્નો, હાથીદાંત, તેજાના, મુલાયમ કાપડ, ઝવેરાત (ગિંચી કિંમતે વેચાતી)

ઉદ્યોગનાં કેન્દ્રો : વિદિશા, નાસિક, વૈજંતી

સમૃદ્ધ શહેરો : પાટલીપુત્ર, કનૌજ, પ્રયાગ, વૈશાલી, ગયા, સ્તંભતીર્થ (ખંભાત), વલભી

દેશોના વિશેષ સંદર્ભ સાથે વિશ્વ સંસ્કૃતિ ઉપર અસર

ભારતની હિંદુ સંસ્કૃતિના પ્રભાવ નીચેના તત્કાલીન સુવર્ણદ્વીપ અને હાલના ઈન્ડોનેશિયાના વિવિધ પ્રદેશો પર ભારતના સમ્રાટોએ લાંબો સમય રાજ કર્યું. સંસ્કૃત ભાષાના ઘણા શબ્દો ઈન્ડોનેશિયાની રાષ્ટ્રભાષામાં છે. અમુક શબ્દોના ઉચ્ચારો થોડાઘણા જુદા થાય છે, પરંતુ શબ્દનો અર્થ બદલાતો નથી. સક્તિ (શક્તિ), વનિતા (સ્ત્રી), સૂત્રધારી (સૂત્રધાર), ગજહ (હાથી), નરક (નર્ક), ભૂમિ (ભૂમિ), પુત્રી (પુત્રી), ગુરુ (ગુરુ), રાક્ષસ (રાક્ષસ), પુવાસા (ઉપવાસ), ઋત (વ્રત), ગરુડ (ગરુડ), ઈન્ડોનેશિયાની એરલાઈન્સનું નામ ગરુડ એરવેઝ છે. આજથી લગભગ 1300 વર્ષ પહેલાં જાવા, બાલિ, સુમાત્રા અને બોર્નિઓ એકબીજા કરતાં જુદા અને સ્વતંત્ર પ્રદેશો હતા. ભારતથી ગયેલા મહારાજા શૈલેન્દ્રએ આઠમી સદીમાં તેમના પર વિજય મેળવીને પોતાનું વિશાળ સામ્રાજ્ય ખડું કર્યું, જે વખત જતાં શ્રીવિજય સામ્રાજ્ય તરીકે જાણીતું બન્યું. મહારાજા શૈલેન્દ્ર જે પોતાને ‘શ્રી મારાજ’ તરીકે ઓળખાવતો હતો. ઈન્ડોનેશિયાની મુલાકાત લેતા આરબ સોદાગરોએ

લખેલી તવારીખ મુજબ શૈલેન્દ્રના સામ્રાજ્યની વાર્ષિક આવક 200 મણ સોના જેટલી હતી. રોજ સવારે પૂજાપાઠ કર્યા બાદ એ મહારાજા ‘નૈવેદ્ય’ તરીકે સોનાની એક ઈંટ તેના મહેલ નજીક આવેલા સરોવરમાં પધરાવતો હતો. ઈન્ડોનેશિયામાં શૈલેન્દ્ર વંશનું રાજ 11 મી સદીના અંત સુધી રહ્યું. એ પછી દક્ષિણ ભારતના ચોલવંશી મહારાજા રાજેન્દ્રએ પોતાના નૌકાદળ વડે અનેક હુમલા કરી શૈલેન્દ્રના સામ્રાજ્યને પાંગળું બનાવી દીધું. ઈન્ડોનેશિયામાં આજે પણ દર વર્ષે સીતાસ્વયંવર, રામના વનવાસગમન, ભરતમિલાપ, સીતાના અપહરણ, જટાયુવધ, લંકાદહન, રામ-રાવણ યુદ્ધ વગેરેના પ્રસંગો સાથે રામાયણનાં નાટકો ભજવાય છે. ઈન્ડોનેશિયા આજે મહદંશે ઈસ્લામ ધર્મ પાળતો દેશ છે. છતાં આજે પણ એ ટાપુ પર રામાયણ ભજવાય છે એટલું જ નહિ, પણ મંત્ર, જપ, શ્લોકો અને ધૂપદીપ વડે પૂજાઓ થતી રહે છે, જેને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ કહી શકાય.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) ગુપ્તયુગ અને હર્ષકાલીન સંસ્કૃત સાહિત્ય રચનાનો વિગતે પરિચય કરાવો.
- (2) આર્યભટ્ટ અને વરાહમિહિરની સિદ્ધિઓ આલેખો.
- (3) ‘નાલંદા વિદ્યાપીઠ એ વિશ્વવિદ્યાપીઠ હતી.’ - વિગતે ચર્ચા કરો.
- (4) ગુપ્ત સમય દરમિયાન સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ધાતુકામનો એક-એક નમૂનો પસંદ કરો અને દરેકનાં વર્ણનરૂપે પાંચ વાક્યો લખો.
- (5) હર્ષકાલીન સમાજની સ્ત્રીઓની સ્થિતિની સમીક્ષા કરો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) મહાકવિ કાલિદાસે મુખ્યત્વે કયા-કયા ગ્રંથો લખ્યા હતા?
- (2) પ્રાચીન ભારતમાં દુનિયાનાં કયા-કયા દેશોમાં હિંદુ સંસ્કૃતિનો પ્રસાર થયો હતો?
- (3) પ્રાચીન ભારતમાં કઈ-કઈ ગુફાઓનું નિર્માણ થયું હતું?
- (4) કોણે પારાની ભસ્મ બનાવી ઔષધ તરીકે વાપરવાની ભલામણ કરી હતી?
- (5) પ્રાચીન સમયમાં કંબોડિયા કયા નામથી ઓળખાતું? ત્યાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ કઈ રીતે જણાય છે?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) પ્રાચીન યુગના ભારતનો છેલ્લો મહાન રાજવી કોણ હતો?
 (A) પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ (B) સમ્રાટ હર્ષવર્ધન (C) સમ્રાટ અશોક (D) સમુદ્રગુપ્ત
- (2) ગણિતશાસ્ત્રના પિતા કોણ ગણાય છે?
 (A) વરાહમિહિર (B) ભાસ્કરાચાર્ય (C) આર્યભટ્ટ (D) બ્રહ્મગુપ્ત
- (3) સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત (વિક્રમાદિત્ય) દ્વારા બંધાયેલા ધાતુનો વિજયસ્તંભ કયાં આવેલો છે?
 (A) દિલ્હી (B) કનોજ (C) સારનાથ (D) નાલંદા
- (4) સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના સમયમાં કયો ચીની પ્રવાસી ભારતમાં આવ્યો હતો?
 (A) યુઅન-શ્વાંગ (B) ફાહિયાન (C) ઈલ્સિંગ (D) અલબેરુની
- (5) વર્તમાન વિયેટનામ પૂર્વે કયા નામથી ઓળખાતું હતું?
 (A) ચંપા (B) કંબોડિયા (C) જાવા (D) સુમાત્રા

